

Evert Melefors

Rösten i Grebo –ett sägenomspunnet gårdnamn

Sägentradition och tolkningar

På gården Rösten i Grebo socken i Östergötland finns ett märkligt rödmålat stenbeläte mitt i en åker. Till detta har knutits flera olika sägner, som har berättats i bygden och upptecknats. Utförligast har stenbetädet behandlats av Bengt Cnattingius. I en artikel 1954¹ med titeln ”Rödsten” beskriver han stenen och dokumenterar sägenstoffet samt presenterar en tolkning hur stenen skall uppfattas. Denna hans tolkning har legat till grund för praktiskt taget alla senare omnämmanden, men den har aldrig på allvar diskuterats eller ifrågasatts. De problem som artikeln ställer kräver emellertid enligt min mening en grundligare genomgång med flera kritiska infallsvinklar.

Äldre uppgifter

Den veterligen äldsta uppgiften i tryck om Rögubben, som stenen kallas bland folk i socknen, finns i Anton Ridderstads ”Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergötland” del 1, som utkom av trycket 1875–77. På sid 155 f. står bl.a. följande att läsa:

På ett gårde nära gården finnes en upprättstående ungefär 2 fot hög rödfärgad sten, hvarpå hvilar en flat hvitmålad och derofvanpå en mindre rund svartmålad sten, hvarom traditionen berättar följande: För långa tider tillbaka sköttes bostället af en fogde, som en regnig sommar var nära att aldrig få en del af sin utmärkt vackra gröda under tak. Bartholomei dag eller d. 24 aug. hvilken den tiden firades som helgedag, blef det emellertid vackert väder, och fogden hastade då under pågående gudstjenst ut att berga skörden. Väl utkommen på åkern, öfverraskades han emellertid af ett stortregn. I sin förtvivlan häröfver förbannade han då Gud och allt hvad heligt var. I samma ögonblick han gjort detta sjönk han ned under jorden och syntes aldrig mera. Till minne af denna förfärliga händelse, berättar sägnen, att nämnde minnessten blifvit uppsatt. Hvarje gång rödfärgning företages vid gården måste stenen äfven dermed öfverstrykas, ty i annat fall säges någon olycka komma att ske vid bostället.

Med största sannolikhet hör Ridderstads uppgift nära samman med ett manuskript daterat 1877 och sammanställt av dåvarande majoren Carl Fr. Nordenskjöld, som gjorde uppteckningar åren 1869 – 1882 i flera östgötska socknar. Dessa uppteckningar trycktes sedermera fortlöpande under titeln ”Östergötlands minnesmärken” i Meddelanden från Östergötland fornminnes- och museiförening. I årgång 1922 sid. 20 under Bankekinds härad, Grebo socken, finns bl.a. följande uppgifter, som, trots olika berättarteknik och språk, bör ha samband med Ridderstads lite stramare lexikonuppgifter. Uppgifternas samtidighet talar för detta:

Uti ett gårde, nordöster om Rödstens (kaptensboställe) mangård ligger en klumpsten och på denna står en rödmålad fyrkantig sten af 1,5 f. höjd: på denna sten har man lagt en liten tunn

¹ I Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum 1954–1955 s. 35–50 (tryckt 1954).

flisa, på hvilken en rund sten ligger, förställande ett huvud. Om man vill hafva fred och nattro i herrgården, får ej försummas att rödfärga stenen, hvar gång boställshusena rödfärgas. Sannolikt har detta gifvit anledning att förändra boställets namn, som har varit Almhult till det nuvarande. Mangården låg fordom i ängen, som ännu heter Almhultet. Emedlertid berättas här följande sägen: En fogde, som Bertilsmessodagen, hvilken då föll på en söndag, skulle, just då folket kom ur kyrkan, hösta in sin ärtskörd, svor över att det regnade och åskan mullrade samt sade: "Bertle, huru du bertle vill, ändå ska mina ärter in". Andra mena att han tyckte det solen gick ned för tidigt, hvarföre han svor häftigt till med orden: "om det regnade smådjeflar, från himmeln, så skola ärterna in". Emedlertid nedsjönk han i marken och försvann, man säger t.o.m. med häst och vagn. Der fogden säges hafva sjunkit, tyckes ursprungligen varit ett "vättne" eller brunn, som sedermera blef igenfylld med stenar. Man vill påstå att något "krankt" är der i alla fall: ty då en fanjunkare R, som ännu lever, skulle taga bort stenen och kringliggande röret samt ifylla hålet med djord, var stenen andra morgonen af osynlig hand, återflyttad på dess plats: äfvenså när beväringen går der förbi, brukar den kullkasta stenen, men sedan pojkarne väl gått sin väg, finnes stenen upprest igen.²

Från senare tid finns i Landsmålsarkivet i Uppsala (ULMA) några otryckta uppteckningar från grannsocknarna. Äldst från 1919–23 är N. Lindqvist från Vist (Bjärka-Säby), som i ULMA 2176:1 låter Gustaf i Berglund berätta:

Ve Rosten i Grebbo dä står en sten, utpå gälet, står en sten, sôm ä röer. Var gång di röfärger ve gården, så få di löv å röfärge den där sten mä, hålles får di ingen fre. Dä sôm en allmakt, ett unnerved ett rå älle nônting. Han ä röfärgen. Dä (stället, platsen) ligger i körsväjen åt Värne körke.

Dä va en herre sôm bodde på Rosten. Dä va en mycke het karl, ätter sôm ja har hört et. Å di skulle köre ärter på söndan. – di va tôrre vill säje – . Å då kom öpp ett regn. Å den där herrn han ställde sä på gälet å svor så förskräcklit, för dä regnade å han inte fick in sine ärter. Å nä han då sto å svor sôm värst, så sjönk han på plassen. (Så dä nog inte gött å häde Guss allmakt). Där han då sjönk, så restes den där sten sôm ett minne, å den får di inte ta dän. Å dä dagene sanning, fö ja ha själv sitt et. Va di röfärger en för, dä kan ja inte säje.

Från Törnevalla och Vårdsberg har Sölve Ossiannilsson två uppteckningar i Landsmålsarkivet, Uppsala. Från Törnevalla berättas:

Vid Rödstens kors i Grebo står ett stort stenröse på ett gärde, å där står en stor sten som en människobild, inte huggen, men ändå e de en säjen att en människa ska ha drunknet där, rentav sjunkit. Å dä säjer di, att var gång d ska röfärge gåren så ska di röfärge stenen också, annars går de galet för den som har jordbruket. Å då har di lagt till att var gång stenen hör Grebo kyrkklocke då vänder han på sej. Men de har de varit mycke dispyt on, å ja kan inte tro att de e sant, att en dö sten kan vänne på sej.

De skulle ha gått till så att de va en kar som ägde gåren, han ville köre in ärter en söndag då de regnade så förfärlit, att de öste ner, å då sa han åt folket (bondens arbetsfolk) som satt i kyrkan, att di skulle hjälpe n å köre in, men di ville inte hjälpe n förrän efter gudstjänsten. Då to han själv ett par oxer å spände för å lāsste på, men då så di från kyrkan att hele lasset å karn å alltihop sjönk. De vart jämt efter (Marken jämnade ut sig igen.), men di så, att han absolut försvann å då reste di röset till minne. Så stor under har Gud gjort så de kan mycke väl tänkas, att de skedde honom te straff å andra te varning. Han skulle trotse bå människor å Gud å regn, men åtminstone ett lass ärter skulle han ha unner tak, men de vart inte som han tänkte. [A. F. D.] (ULMA 9210)

² Denna uppteckning återges i Cnattingius uppsats 1954 sid. 38. Uppgiften om "en fanjunkare R." tycks avse fanjunkaren Erik Gustaf Rydberg, som enligt syneprotokoll i Krigsarkivet arrenderade Rosten mellan 1834 och 1847. Uppgiften att en sentida brukare försökt avlägsna en stenanhopning, som av honom uppfattats som impediment, tyder på att man vid denna tidpunkt knappast har hållit "stenbeläet" i helgd. Nordenskjölds antagande om att det på platsen där stenen står skulle ha "varit ett 'vättne' eller brunn, som sedermera blef igenfylld med stenar" måste ses som en utanförståendes spekulation; den kan inte ha kommit från Rydberg, som utan tvivel känt till att stenröret omkring stenen vilar på ett stort jordfast (hindersamt) stenblock (jfr Cnattingius s.40) på en relativt högt belägen, torr plats i leråkern, något som även varje nutida besökare lätt kan se.

Från Vårdsberg redvisar Ossiannilsson följande:

Också i Grebo ligger Röstén kronboställe; sten står så man kan si den, en stor sten. Di får ingen ro där på gården om di inte röfärger den vart år: de lyckes ingenting för dom. De ett minne från forntiden, men historien om den e att de va en söndasmåron: di hade ärter ute å rättarn va där å folket å skulle köre in. Men e pige ho va så ille hemskt arg för di skulle arbete på söndan så ho sjönk ner. [Det framgick av samtalet med sagesmannen, att hon svor och levde, och att det var därför hon till straff sjönk. Uppteckn. anm.] Där ho sjönk, där står sten nu. – Vem som reste den? De e inte så noga bekant, men de gjode di väl sedan. [E. A. E.] (ULMA 9173)

I en tidningsartikel med titeln ”Den gåtfulle Rödstensgubben” i Östgöta Correspondentens lördagsbilaga Regnbågen den 11/8 1973 presenterar Bengt Odenstedt sägentraditionerna grundade på intervjuer med gamla Grebobor:

Folktraditionen vet också berätta varför Rödstensgubben står där den står. Enligt en sägen ägdes gården någon gång under medeltiden av en bonde vid namn Måns. Han var socknens rikaste man men girig. En gång gick han och plöjde på långfredagen, givetvis en fruktansvärd hädelse i gamla tider. Prästen, som råkade komma förbi, stannade när han fick se Måns och besvor honom att i Guds namn upphöra med sitt sabbatsbrott, men han fick endast svordomar till svar. När Måns plöjt ytterligare en vända manade honom prästen åter att sluta. När Måns vägrade bad prästen Gud att straffa honom. Så skedde också: ett mörkt moln drog upp på himlen. En blixtn slog ned och öppnade en avgrund i marken, i vilken såväl Måns som oxar och plog uppslukades. Under en tid efter denna gruvliga händelse var gården som förtrollad. Skörden slog fel, korna dog, och ladugården brann tre gånger. När ägaren för tredje gången byggde upp ladugården fick han ingivelsen att sätta upp ett minnesmärke där Måns hade sjunkit. Och undret skedde: Olyckorna upphörde, och Rödsten blev åter en välbärgad gård. Det kommer den också att förbli – bara man kommer ihåg att rödmåla detta minnesmärke regelbundet!

En annan sägen berättar att gården en gång ägdes av en ogudaktig fogde som på Bartolomei dag (24 augusti) körde in ärter. Enligt en version kom en av prästen utsänd granne och sade till fogden att han skulle gå till kyrkan. Denne svarade då: ”Bärtle (eller: Prästen får bärtle) hur han bärtle vill, nu ska mina ärter in.” Därvid sjönk fogden ned i marken. En annan version säger att anledningen till att fogden sjönk var att han blev avbruten i arbetet av en regnskur och därvid utfor i de grövsta hädelser. En tredje sägen – mindre vanlig – börjar som en av de ovannämnda men säger att bonden förstnades då han träffades av blixten, och att Rödstensgubben alltså är ett kvarstående petrifikat av hädaren.

Här återges bygdens folkliga föreställningar om stenen och dess funktion. Det kan noteras att ingen av dem återspeglar eller kan anknytas till den tolkning som senare kommit att framföras, nämligen att stenen i själva verket föreställer en fallos, som ursprungligen rödmålats, sannolikt i fruktbarhetens tjänst. De folkliga sägnerna synes inte ha någon direkt anknytning till föreställningar om fruktbarhet och liknande och torde därför kunna klassificeras som sägner av annat slag, närmast med karaktär av vandringssägner. Av denna sort är en ramsa i en av de oftast berättade sägenvarianterna, nämligen ”Bärtle hur han bärtle vill, nu ska mina ärter in”. Liknande ramsor är nämligen upptecknade på flera andra håll, från Finland, Uppland, Västergötland och Småland.³

³ I Ordbok över Finlands svenska folkmål, s. 158 anförs under uppslagsordet Bertel bl.a ” En ordbildning härtill ingår (i växlande form) i en sägenreplik; på Bertelsdagen fick man inte arbeta (t.ex. tröska ärter el.d.); i sägnen bryter en bonde mot förbudet och hör då en varning, t.ex.: de å Bärtnäss i da, tu får int börj trysk ärtär, varvid han svarar: bärta kva tu bärta vill, men ja ska bärta mina ärtär in.” Uppgiften kommer från Ö. Nyland och Kumo. I samlingsarna till Ordbok över Sveriges dialekter finns 1899 från Österlövsta sn, Uppland (B. Hesselman ULMA 303:636) uttrycket ”bärtlä hur de bärtlä vil ska ja ha minä ärter in”; från Tierps sn ”bärtlä hur du bärtlä vill så skall du bärtlä mina ärter in” (ULMA 22345 J. Björklund 1925); från Börstils sn (ULMA 34520 Sigvard Cederroth 1940–1965) ”minnesregeln: Regna å skvätta å bertla hur dä vill, så ska ärterna in, om vi också ska plocka dom in”. Från Västergötland, Hassle sn, Vadsbo hd, citeras ett talesätt: bartla va du bartla vel, ja tar in

Modern tolkning av belätet

Så långt jag har kunnat utröna, framlades den första ”lärda” tolkningen av dåvarande biskopen i Linköping Tor Andrä i en essäsamling 1940 betitlad ”Den gamla prästgården. Studier och minnen”. I kapitlet ”Östergyllen” skriver han:

Vid vägen mellan Åtvidaberg och Bankekind, i gränslandet mellan skog och slättbygd, ligger Röstens gård. Där står på en öppen åker framför ladugårdslängan en sten av egendomlig, spetsigt konisk form. Den är omsorgsfullt rödmålad med toppen vit, ty sägnen vill veta, att om inte stenen målas när husen rödfärgas, kommer gården att brinna. I själva verket är stenen helt enkelt en *linga*⁴, en fruktbarhetsymbol av det slag, som man än i dag ser uppställd i indiska tempel och byar, och rödfärgningen är tydligen en harmlös ersättning för strykningen med offerblod. Ett minne av en mångtusenårig kult till fruktsamhetens och fruktbarhetens makter, som troget bevarats just här, på gränsen till korngudinans rike, en skogslandets hyllning till slättens rikedom (sid. 103).

Redan året efter, 1941, utkom Gustaf Näsströms ”Forna dagars Sverige. Kulturhistorisk bilderbok om hedenhös och medeltid”⁵. Här publicerades en suggestiv fotobild av Röstensgubben ackompanjerad av en bild av Frö-statyetten från Rällinge i Lunda socken, Sörmland, funnen 1904. Den åtföljande texten tar sin utgångspunkt i olika föreställningar om fruktbarhetskult inom nordisk hedendom, där han utgår från äldre omnämnanden om Uppsalatrakten som centrum för Frös dyrkan. På sid 22 f. skriver han:

Men den alstringskraft, som Frö symboliserade, kunde också åkallas och bindas vid bärande tegar genom en mera rakt på sak gående magi. Den ansvarskännande bonden gjorde fruktbarhetsguden till sin gårdsgud genom att resa ett beläte av hans priap på sina ägor. I Norge har man påträffat ett 50-tal ”hellige hvite stene”, vilka genom sin skulpterade form klart presentera sig som phallosbilder i jordbrukets tjänst, och även i Sverige finns ett dylikt beläte allttjämt bevarat på sin ursprungliga plats bland vajande sädesax. Det står i Bankekinds härad i Östergötland i den lilla byn Rödsten, vars namn återfinnes i handlingar åtminstone sedan 1361 och uppenbarligen härleder sig direkt från den röda fruktbarhetsstenen i åkern. En gång var den väl helt rött, ty rött var livskraftens egen blodfärg, som gudabilderna beströkos med, och en gammal tradition föreskrev, att stenen – vid risk av skada på grödan – skulle svabbas över varje gång gården nymålades. Numera är den röd nedtill, vit på kragen och svart på ollonet, vilket torde sammanhånga med att ladugården i närheten nu målas i rött, vitt och svart. Denna anpassning efter en modernare färgsättning motsvaras av den betydelseförskjutning, som belätet undergått i kristen tid. En sägen berättar nämligen, att en fogde, som skötte gården, en gång under själva högmässan en Bartolomeidag sökte bärga sin skörd – det hade varit en regnig sommar – men överraskades av ett störtregn. Då förbannade han Gud och allt heligt,

mina ärte lell (ULMA16245 s. 14 S. Landtmanson 1943). Från Småland, Ukna sn, N. Tjust hd (ULMA 2633:2 s. 21 T. Wilander 1929) finns uppgiften: ”...en bonde...höll på med att köra in sina ärter... Så började det åska...och en liten gubbe kom fram...och sade åt honom att köra bort ifrån åkern. Bonden frågade vem den lille gubben var, 'ja ä Bärtel ja', svarade han. Bonden blev vred och svarade: 'du må bårtle hu du bårtle vill ja ska ha mine ärter in.' Då slog det ned en blix och dödade bonden.” Denna senare uppteckning ser ut att ha samband med sägnerna kring Röstensgubben, men visar på hur olika varianter kommit att ta form. Ukna ligger halvannan mil från Grebo. Bartolomeusdagen den 24 augusti var i Bondepraktikan en s.k. märkesdag, till vilken olika minnesramsor om avslutad skörd (av främst korn och humle) var knutna. En annan allmän föreställning var att man vid Bartolomeus hade att vänta storm och oväder, något som sannolikt har spelat in när sägenstoffet har utformats kring Rögubben. Om Bartolomeus som märkesdag, se Svensson 1945 s. 136—138.

⁴ **Linga** (sansk. manslem), en bild av en manslem, som av dyrkare av Çiva användes som symbol för guden (jfr Fallos). L. kan vara ett större, fast föremål (en sten o.d.) el. t.ex. en amulett, som bäres kring halsen. L. använd inom en Çiva-sekt, *lingāyat*, som i v. Indien, prov. Bombay o.a., har c:a 3 mill. Anhängare. Litt.: R. C. Carr, ”Lingayats” (1906). Sv Uppslagsbok

⁵ Den omedelbara anledningen till denna publicering tycks ha varit Cnattingius demonstration för Näsström ”av denna östgötska märkvärdighet”, se Cnattingius 1954 sid. 42.

och strax sjönk han under jorden och syntes aldrig mer. Till minne av den gudsförgätne blev då stenen rest i åkern. Så har den hedniska Frö även här lämnats över i den ondes följe.

Utifrån tolkningar som i huvudsak överensstämmer med Andræs och Näsströms har senare "Rö(stens)gubben" eller "fruktbarhetsbeläet" i en mängd olika översiktsverk nämnts som exempel på minne av dyrkan av den hedniska fruktbarhetsguden Frö.

I Sveriges Bebyggelse del 7 (1951), där Grebo socken ingår, skriver socknens dåvarande kyrkoherde Bertil Forsbring, efter att ha citerat biskop Tor Andræ, se ovan:

Om Rödgubben finns en sägen i två versioner. Den ena vet att berätta, att för långliga tider tillbaka sköttes bostället av en fogde, som en regnig sommar hade svårt att få sin vackra gröda bärgad. Bartolomei dag den 24 augusti, som då firades som helgdag, var han ute på fältet för att skörda ärter, vilket man inte bör göra på en helgdag. Men värre var, att han bannade och svor, och när det började att regna, blev han alldeles rasande och utfor i hädelser. I samma ögonblick han gjorde detta, sjönk han ned under jorden.

En annan version lyder: Själva långfredagen i slutet av 1300-talet gick bonden Måns och plöjde sin åker. Han var den rikaste bonden i hela trakten men snål och girig. Så kom prosten åkande på vägen, och då han fick se Måns med sina stutar, tyckte han, att det gick väl långt. Att plöja på långfredagen var ju rena hädelser. Han steg ur sin vagn och gav Måns en ordentlig uppsträckning. Men enda resultatet var, att bonden under slag och svordomar drev på sina stutar. Han plöjde fåran ut och vände. När han kom till prosten, bjöd denne honom i Guds och Sonens namn sluta arbetet. En kraftig ed blev svaret. Då förkunnade prästmannen: "Måtte Guds straffdom falla över dig, för att du älskar jorden mer än himmelen." Ett svart moln drog plötsligt upp på himlen, en blixt ljungade fram och slöt i sitt innandöme bonden Måns med både stutar och plog. Prosten föll på knä och bad för den olyckliges själ. Molnet drog förbi, och solen bröt fram. Men hädaren var för alltid försvunnen. Efter detta var gården förtrollad, årsväxten usel, kreaturen dogo, och ladugården brann. Den byggdes upp igen men brann åter. Då ägaren för fjärde gången byggt upp den, fick han ingivelsen att resa stenen, där hädaren Måns dragit förbannelse över gården. Han målade den sådan, som den ter sig än i dag, och se, välståndet kom åter, och olyckorna upphörde. Ursprungligen är det väl fråga om någon offerplats för att få god årsväxt, omkring vilken dessa sägner spunnits (s. 110).

Utförligast och tidigast har denna moderna tolkning diskuterats och motiverats av Bengt Cnattingius 1954 i den ovan nämnda artikeln.

Inledningsvis lämnar han här konkreta fakta om själva stenen: den mäter 0,77 – 0,92 m i höjd, men består egentligen av tre stenar; underst en lång, smal sten, 0,44 – 0,60 m hög och rödfärgad. På spetsen av denna ligger en platt sten av samma material,⁶ målad i vitt, och ovanpå denna en 0,27 m hög sten, som är svartmålad. Vidare meddelas att stenen är rest på en stor plan häll, som utgör ett slags sockel omgiven av ett röse, vars utsträckning det numera är svårt att fastställa. Röset har dessutom överlagrats av sten, som har kastats upp från åkern. På sid. 40 redovisas en enkel skiss över en uppmätning med ett plan ovanifrån samt två sektioner, en från söder och en från öster. Här avbildas den stora fundamenthällen ur olika vinklar.⁷

⁶ Vilket detta material, gnejs, granit etc. är, framgår inte. Om man skrapar bort den röda (plast)färgen, kan det dock lätt påvisas, att själva stenmaterialet under färgen består av grå - icke röd - gnejs. Stenen (stenarna) är alltså inte röd(a) i sig själva! Märkligt nog ställer inte Cnattingius frågan om stenarna är naturligt röda eller ej och redovisar inte heller vilket stenmaterial de består av.

⁷ Uppmätningen är gjord 1954 av museets arkeolog Anders Lindahl. Jfr not 2 ovan. Jfr även RAÄ:s rapport från 1979 Östergötland, Grebo sn, nr 9 (Anläggning med tradition), där själva stenmonumentet dokumenteras. Det kan här tilläggas att stenmonumentet i sig är en mycket bräcklig och ömtålig konstruktion med två stenar löstagbara. Vid två kända tillfällen efter de incidenter som nämns i Nordenskjölds uppteckning 1877 – det ena som inträffade på 1950-talet nämner Cnattingius (s. 35), det andra så sent som 2007 – har stenen demonterats och bortförts av respektslösa ungdomar. Einerstam (1956 s. 88) gör följande kommentar till stenmonumentets ålder: "The dating to prehistoric times seems not unlikely, although it may appear surprising when one considers the loose construction of the relic and the well-documented zealous attempts of the clergy to suppress abominable cults (the relic is situated only a good 1½ km from Grebo church)".

Det framgår indirekt av Cnattingius artikel att någon mera omfattande utgrävning aldrig har gjorts, varken runt själva stenen eller på något annat ställe på Röstens ägor.⁸ Vad som här redovisas är en mycket begränsad undersökning och en enkel uppmätning. Utöver faktauppgifterna om stenen och dess fundament presenteras en bild av en karta över Rösten från 1805. Denna kartbild (sid. 41) har en undertext, som lätt kan missförstås. Själva kartbilden återger originalkartan, som f.ö. är den äldsta bevarade, numera i Lantmäteriets arkiv i Gävle. På ett par punkter avviker dock den publicerade kartbilden från originalet, nämligen genom att stenens plats i den tryckta kopian är utmärkt med en svart punkt samt att sträckningen av nuvarande väg 35 är sekundärt markerad med parallella streckade linjer. En okritisk läsare kan lätt få för sig att stenen finns utmärkt på samma sätt på originalkartan, vilket inte är fallet. I själva verket finns inte den minsta antydning om stenen på denna, varken i lantmätarens text i ägobeskrivningen eller genom markering på kartan.⁹ Cnattingius redovisar f.ö. inte heller några försök att få fram äldre uppgifter om stenen. Det förefaller, så långt jag hittills lyckats utröna, vara så att det allra äldsta kända omnämmandet är i Nordenskjölds uppteckning från 1877.¹⁰

Resten av artikeln ägnar Cnattingius åt att återge s ägenstoffet, jfr ovan, samt att göra jämförelser med andra förmenta frukbarhetsföremål.

Han anger redan vid faktabeskrivningen av stenen sin utgångspunkt för tolkningen: ”Det är ingen tvekan om att vi har en högst naturalistisk phallus framför oss (bild 1–3)”. Vidare nämner han om en ännu levande tradition att rödfärga stenen samtidigt med ladugården och fortsätter:

”Rödfärgning av stenen – kanske ett minne av en ursprunglig färgning medelst offerblodet? – tycks sålunda vara knuten till ladugården, vilket möjligen kan utgöra ett bleknat minne av forntida frukbarhetskult. Att rödfärgning av stenen måste vara uråldrig, torde framgå av gårdsnamnet. Stenen med sin röda färg var så påfallande att den en gång givit upphov till namnet.” (sid 38).

Här anför Cnattingius ett argument som i förstone kan verka bestickande, nämligen att gården har fått sitt namn efter den rödmålade stenen på åkern. Faktum är, vilket han inte nämner, att gårdsnamnet *Rö(d)sten* är väl belagt under medeltiden, äldst i ett originalbrev på pergament från 1361, utan dag, där en *aruit in røtasten* uppträder på Bankekinds härads tingsplats som

⁸ Man kunde här tänka sig en grundligare undersökning av de järnåldersgravar och husgrunder som finns inventerade i den del av gårdens ängs- och hagmark som kallas Almhultet: RAÄ rapport från 1979 Östergötland, Grebo sn, nr 47 och 48 (Gravfält och boplatssområde). Dessa gravar och husgrunder ligger i ängsmark nära den plats där stenen står och som gränsar till ett sent uppodlat område med några impedimentkullar. En sägen (se Nordenskjölds uppgift ovan) utpekar Almhultet som den plats där gården fordom legat.

⁹ Avsikten är dock inte att vilseleda, något som framgår om man läser undertexten på det sätt som den säkert är avsedd att förstås, nämligen som en sentida upplysning om stenens läge, men tillvägagångssättet kan skapa oklarhet. Undertexten lyder: ”Bild 5. Rødstens gård efter 1805 års karta. Mitt över åkern har den nuvarande landsvägen markerats medelst streckade linjer; strax väster om denna väg markerar en svart punkt stenens läge.”

¹⁰ Det är överraskande att inga äldre uppgifter kan spåras. Man hade t.ex. väntat sig att den mångintresserade Daniel Tilas, som vid två tillfällen besökte Grebo då bofälliga kyrka (trol. 1765), där han avritade en medeltida inskrift och bevisligen samtalande med pastor loci Christer Lindblom, skulle ha återgivit något om Röstensgubben. Han noterar i Sokne-Skrifvare 2 (KB ms 25:1-3 (1751–64) s. 474 att ”Røsteens Cornetsboställe war i medio af förra Secolo ännu adeligit Säterie. Ty fru Christina Lars dotter Sparre skref sig år 1658 för fru til Røsteen, samt nämner i et Document (---) Røsteen för fri Sätessgård, Dotren Jungfru Märta Ulfsparre lika så 1665. Men om Røsteen på samma sätt som Herrsäter til Cronan återgådt, nemligen såsom uphördt MannLähn, eller blifvit indragit i stora Reductionen, är obekant.” Uppgiften tyder dock inte på någon närmare kunskap om själva gården. Ingen av östgotakrönikörerna Broocman (1760) eller Widegren (1817) har någon närmare uppgift om Røsten och dess sägner. Likaså saknas uppgift från 1670-talets Rannsakningar efter antikviteter i Östergötland, där uppgifter om resta stenar inte är ovanliga. Här bör dock nämnas att inga som helst uppgifter inkommit från Grebo eller Värna socknar.

fasteman vid ett jordköp. Att gården skulle ha namngivits efter stenbelätet är dock ingalunda självfallet och detta ofta upprepade antagande förtjänar en kritisk granskning.¹¹

Eftersom det kan konstateras att själva stenbelätets tre stenar inte är röda i sig själva, se not 6 ovan, måste man utgå från att den röda färgen har med den förment rituella rödmålningen att göra. En logisk följd av detta är att, som Cnattingius, jfr ovan, hävda att rödfärgningen är uråldrig, att den går tillbaka på en hednisk sed att med offerblod bestryka en stenfallos för att främja god äring. Här har man velat stödja sig på den eller de sägner som berättar om man måste måla stenen varje gång man målar ladugården. Sägner i dess äldsta folkliga former har dock inte någon direkt koppling till önskan om god äring eller ens fruktbarhet i ladugården. Föreställningen om en uråldrig rödmålning av en sten för att få god äring har ingen motsvarighet i hela Skandinavien, inte heller i andra delar av den germanska världen. Unik är i själva verket också föreställningen om att en fallosfigur, rödmålad eller ej, förknippats med önskan om god äring, allra minst i förening med begjutning av offerblod. I inget fall har det säkert kunnat konstateras att just fallos i äldre tid direkt förknippats med fruktbarhet. Senare forskning har i hög grad ifrågasatt den direkta kopplingen mellan fallos och fruktsamhet.

Religionsvetaren Anders Hultgård (2003 s. 135 ff.) ger en översikt över skilda former av fallosdyrkan i allmänhet och hos germanerna i synnerhet. Han konstaterar att vår kunskap om deras kult av fallos nästan helt är baserad på tolkning av arkeologiska fynd. Falliska eller fallosliknande stenar har påträffats på många håll i Skandinavien, t.ex. de ”heliga vita stenar” som har påträffats i och vid gravhögar i Norge. Man har föreslagit att de har symboliserat liv och fruktbarhet i största allmänhet, att de varit tillägnade särskilda guddomar eller att de har haft en apotropeisk, avvärjande, funktion av det slag som ofta har tillskrivits amuletter med fallosmotiv. Hultgård urskiljer som en särskild kategori stenar resta på åkerfält, men nämner bara en enda, nämligen Røsten i Grebo, där han menar att den ursprungliga falliska karaktären är osäker; den kan också ses som en mänsklig figur, även om senare generationer har uppfattat stenen som fallisk. Han uppger vidare att stenen ända in i våra dagar målats röd och påstår överraskande att den har förknippats med föreställningen att kvinnor kan bli fruktsamma genom den.¹²

Flera forskare har framhåvt just den apotropeiska funktionen hos olika fallosframställningar särskilt på amuletter och vid gravar, ja även på kyrkväggar. Den danska konstvetaren Inger-Lise Kolstrup diskuterar 1975 falliska figurer som pryder dansk granitskulptur från romansk medeltid.¹³ I det svenska jämförelseexemplet Rødsten ser hon i första hand en fallosfigur med ”værnefunktion overfor forstyrrende elementer” eller mot ”onde øjne” i anslutning till referatet från 1877 om målning av stenen för att få ro i ladugården. Hon utesluter dock inte att belätet kan vara ett led i en traditionell lokal fruktbarskult.

En något annorlunda perspektiv på förhållandet mellan stenbelätet och gårdens väl och ve kunde anläggas om man ville anknyta till sägner som berättats om

¹¹ Gårdnamnet är välbelagt under medeltiden. Från 1369 7/11 finns 3 olika originalbrev, där namnet skrivs *Røthasten*, *Røthasteen*, *røpasten*, likaså finns från 1370 22/1 två brev med skrivningen *røthasten*. Senare finns ett dussintal liknande skrivningar från medeltiden.

¹² Denna senare uppgift finns inte representerad någonstans i det av mig kända sägenstoffet (jfr ovan). Hultgård refererar här till Anders Kaliff (1997 s. 109), som i sin avhandling *Grav och kultplats under rubriken Stenar och fruktsamhet* skriver om ”stenfallosen” Rødsten bl.a.: ”Stenen är enklast att tolka som fallossymbol men har också ansetts föreställa en människogestalt. Inget motsäger att båda tolkningarna kan vara riktiga. Föreställningen om stenens inneboende kraft och själ, gjorde möjligen att man ville ge den yttre mänskliga drag. In i sen tid har stenen förmodats ge fruktsamhet åt barnlösa kvinnor. Kyrkans folk har visat ovilja mot stenen men man har trots detta fortsatt att rödmåla den – ett bruk som fortfarande lever”. Kaliff anger ingen källa och veterligen finns ingen uppteckning eller motsvarande som stöder uppgiften om de ofruktsamma kvinnorna, ej heller existerar, så långt jag kunnat utröna, någon uppgift om att kyrkans folk skall ha visat ovilja mot stenen.

¹³ Kolstrup 1975 s. 161 f.

”skälvrängning”, dvs de straff och otyg som drabbat den som försökt flytta ett gränsskäl, som ofta bestått av någon eller några hopstaplade stenar, som i folkfantasin tagit sig form av en liten ”gubbe”.¹⁴ Denna antropomorfa tolkning av stenarna vid Rösten är, som ovan visats, enarådande i sägenstoffet; man har alltid sett stenbelätet som en liten gubbe, och påtagligt är att ett förbannelsesmotiv, nära förknippat med en slags värnfunktion kan spåras i flera av berättelserna. Den som rör belätet eller – senare – försummar att måla, blir skuld till att djuren dör och ladugården brinner.

Denna typ av sägner förekommer i liknande sammanhang, t.ex. att en upprest sten som börjar luta, måste rättas upp för att inte boskapen ska dö i pest, något som berättas från t.ex. Herrestads socken 1875 (ULMA 1035:21c).

Det finns skäl att se tolkningen av stenarna som ett ”fruktbarhetsbeläte” som en följd av moderna spekulationer utifrån mer eller mindre långsökta paralleller.¹⁵ Man har ofta hävdats, att ”den målade stenfallosen” är unik; inget enda ens snarlikt fall kan uppvisas, där en sten rests i en åker och rödmålats för att främja en god äring. I inget fall har inte heller en fallosfigur, rödmalad eller ej, kunnat sättas i direkt samband med fruktbarhetsdyrkan. Vanligast är att man träffar på fallosfigurer som skydd mot t.ex det onda ögat, ofta på amuletter o.likn.

Rödmålning

I en av de vanligast förekommande sägenversionerna berättas det, såsom framgått av ovanstående, att stenen på åkern måste målas samtidigt som man målar ladugården. Att huvudet på stengubben målas svart, kragen vit och endast själva kroppen röd har föeslagits hänga samman med att svart, vitt och rött är de färger som används till ladugården. Detta är en sed som man av allt att döma faktiskt tillämpat vid Rösten sedan i varje fall 1800-talets mitt, dvs. före den tid då Nordenskjöld nedtecknade sägnen. En första tidsfästning av en samtidig målning av sten och ladugård kan vinnas genom att kartlägga åldern på bruket att rödfärga hus och lador i Östergötland. Utgångspunkten är att man kan fastställa när rödfärgning med Falu rödfärg började bli allmän sed. I en rikt illustrerad bok ”De röda husen” från 2004 kan man bl.a. läsa följande: ”Den egentliga rödfärgens [=Falu rödfärg] segertåg började emellertid på 1600-talet [---] Vid 1700-talets mitt spred sig den röda flärden till prästgårdarna och hundra år senare till de större bondgårdarna. Slutligen, vid 1800-talets slut, skedde den verkliga röda revolutionen, då rödfärgen spreds till de flesta gårdar, torp, stugor och allehanda ekonomibyggnader.”(s. 10).

När det gäller rödfärgning vid gården Rösten kan det äldsta bruket faktiskt dokumenteras och rätt säkert tidsfästas. I Krigsarkivet förvaras nämligen en serie syneprotokoll, som upprättades varje gång en boställsinnehavare, dvs. en officer vid Tjusts kompani, avträder Rösten och en ny tillträder. I ett mycket detaljerat syneprotokoll, daterat den 4 aug. 1724, antecknas bl.a. att: ”Boderne røfärgas och Tiäras för 5:-”¹⁶

Uppenbarligen har rödfärgningen gjort sitt intåg vid Rösten före 1724, men huruvida även ladugården rödfärgats så tidigt är osäkert. I ett tidare husesynsprotokoll 1721

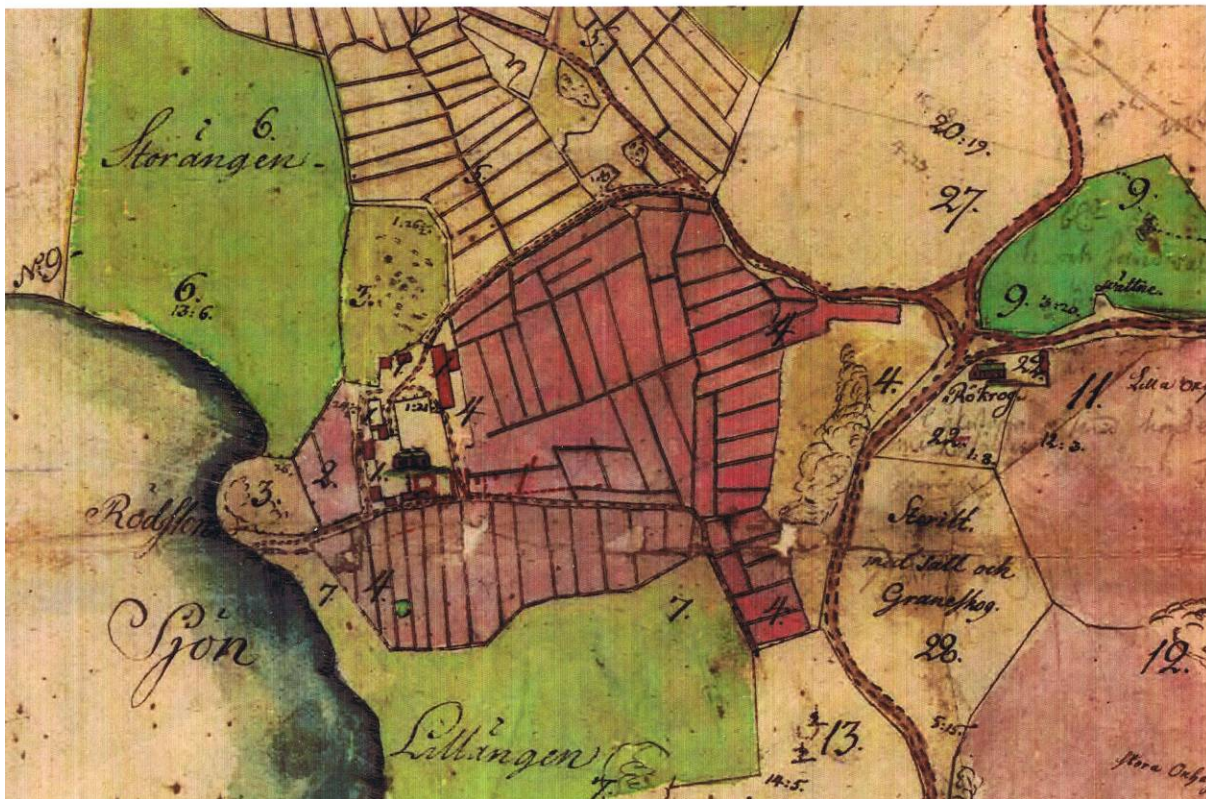
¹⁴ Ett exempel på en ”antropomorff” grännssten är ”Hattar” i Bro sn, Gotland, se Arwidsson 1980 s. 7f.

¹⁵ Arkeologen Alf Ericsson ställer sig (2005 s. 206) generellt skeptisk till att uppfatta fallosstenar som uttryck för fruktbarhetskult. Han vill hellre framhålla deras apotropeiska funktion i den bronsålder dit han vill förlägga de flertalet resta stenar längs gamla färdvägar, som han presenterar. Även Rödstensgubben (s. 205) vill han alternativt se som placerad nära ett forntida vägmöte vid en gammal viktig färdväg. Han uppmärksammar också möjligheten att anknyta till järnåldersgravfältet vid gården, jfr ovan.

¹⁶ Närvarande är indelningshavaren, ryttmästaren Jean Jacob Schultzenheim, som brukat bostället sedan senaste husesyn den 16 aug. 1724, och som vid nästa fardag kommer att avträda det till ävenledes närvarande ryttmästaren, baron Gerhard Leijonhielm.

den 18/5 noteras att karaktärsbyggningen är uppsatt av gammalt timmer med ruttet ytskikt och att en major Pihlcrantz fått ett års ränta för år 1692 till bygghjälp. Ingenting sägs om rödfärgning.

Först år 1846 den 7/8 upprättas ett mera urttömmande protokoll, som upptar rödfärgning lite mera i detalj. Här noteras följande: "På framställning af tillträdaren och Allmänna Ombuden beslöts, att rödfärgning skulle verkställas å icke allenast de till ombyggnad bestämde husen vid både gården och torpen, utan äfven å alla öfriga hus vid torpen, med hvilka tillförene någon dylik åtgärd ej vidtagits äfvensom å de delar af samtliga husen, som i följd af påsynte förbättringar hafva af en sådan bestrykning. Herr Underlöjtnanten Haddorps yrkande, att alla boställets byggnader måtte ånyo rödfärgas, fann rätten icke lagligen kunna bifallas. Utom det för till Rösten hörande torpet Lilla Björksved påförda belopp ansågs rödfärgningen komma att kosta 20."

Karta över Rösten 1805. Siffran 3 går tillbaka på beskrivningens text: "Idel sten- och bergkullar, inhägnade intill sjön och ladugården, nyttjas åt kalvvar eller wid fähr-twättning och i dylika behof, med ringa gräsbete." På den större kullen (invid Storängen) har flera hus (f.d. arbetarbostäder) uppförts. Av intresse är att en jämförelse med geol. kartan visar att såväl Stor- som Lillängen (nr 6 och 7) fordom har varit sjöbotten.

Vid denna tid har uppenbarligen rödfärgning blivit regel, men längre tillbaka än tidigt 1700-tal torde man inte kunna räkna med att även ekonomibyggnaderna rödfärgats vid en gård av Röstens storlek, även om tar i beräkning att kronans gårdar sköttes tidsenligt. En tidsfästning till senast i början av 1700-talet är nog ganska säker och ger ett visst perspektiv på det sägenmotiv som kretsar kring samtidig målning av sten och boställshus.

Om man vill tänka sig en rödmålning av stenen (stenarna?) före den tid då man börjat måla husen, dvs. allra senast under 1600-talet, måste man tänka sig en fristående, rituell(?) målning som fortgått genom århundraden, kanske rentav sedan bronsåldern, dit en del arkeologer velat förlägga "fruktbarhetskulten" och stenens tillkomst. Det är onekligen en mycket djärv tanke att ett sådant bruk skulle kunnat bevaras under en så lång tid och att rödfärgningen av stenen skulle vara " – kanske ett minne av en ursprunglig färgning medelst

offerblodet” (Cnatingius s. 38). Att man överhuvud har kunnat ge uttryck för en sådan idé måste helt och hållet bero på det faktum att gården sedan medeltiden hetat Rö(d)sten och att man närmast axiomatiskt kopplat gårdens namn till ”stenbeläet” och dragit slutsatsen att gården fått sitt namn av den rödmålade stenen.¹⁷ Denna slutsats kan dock enligt min mening vara förhastad.

Ingen har veterligen på allvar ifrågasatt denna tolkning av gårdnamnet eller sökt efter ett alternativ. Ingen har heller gjort en ortnamnsvetenskaplig utredning av gårdnamnet. Sambandet mellan gårdnamnet och stenen skulle kunna vara ett helt annat än det hittills antagna, nämligen omvänt att stenen fått namn efter gården. Det vore faktiskt fullt möjligt att tänka sig att ”stenbeläet” vid något tillfälle har skapats för att ge gården ett kännemärke på ungefär samma sätt som skett då man skapat vissa häradssigill i sen tid, en ”banke” för Bankekind, en ”hane” för Hanekind m.fl., – dvs. en slags logotype för gården för att använda ett modernt uttryck! En sådan tanke kan i förstone te sig som djärv, men knappast djärvare än att tänka sig den målade stenen som upphov till gårdnamnet.

Gårdnamnet

Ortnamn med slutleden *-sten(a)* finns i hela Norden. Man har menat att denna slutled kan syfta på olika företeelser och ha olika betydelser. En gårds belägenhet på berggrund och dess beskaffenhet i ett eller annat avseende kan vara namngivningsgrund. Närmast förs tanken till förekomst av rödfärgad sten i någon form.

Förekomst av rödaktig gnejs har flera fall antagits ha givit namn åt flera olika bebyggelser, varav åtminstone två har medeltida skrivningar.

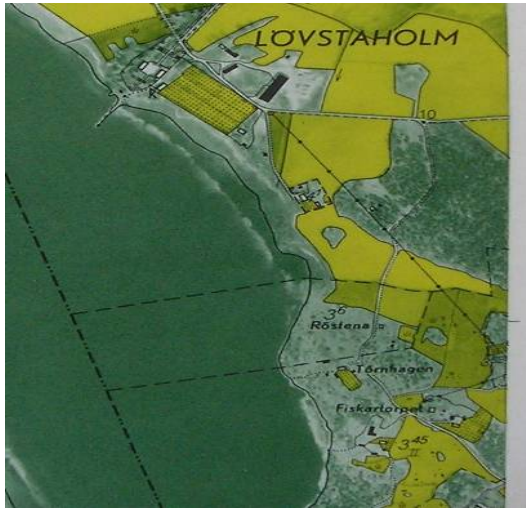
Det första fallet är *Rösten* i Bälinge socken, Rönö härad, Södermanland, som är ett rå och rörshemman till Nynäs, ½ mantal frälse. Det skrivs *Rødhasten* 1376 24/11 originalpergamentsbrev i Sävstaholmssamlingen i Sv. Riksarkivet (tryckt i DS 11:1 s.153), *aff roaesten* 1509. Gården är belägen på en udde i havsviken Tvären.(ek SÖ). Uttalet är *røstn*. I en proseminarieuppsats vårterminen 1960 vid Stockholms universitet av Hans G. Andersson ges följande tolkning:

”Namnet bör vara sammansatt av adj. fsv. *rødher*, svag form mask. och appellativet *sten*. I närheten av *Rösten* liksom vid en annan bebyggelse *Röhäll* förekommer röd gnejs. Bergarten är mycket vanlig i trakten men utgörs oftast av en övergångsform mellan röd och grå gnejs; den röda färgen är inte särskilt framträdande utom i sällsynta fall (bglk 52 s. 7). Ortnamnen bör syfta på sådana enstaka förekomster.” (s. 83)

Det andra är *Röstena*, uttal *rø`stena*, en gd i S:t Olovs socken, Ärlinghundra härad, Stockholms län, skrivet *i rødhesteen* 1395 20/5 Åkers skeppslags tingsställe, originalpergamentsbrev i Riksarkivet. Gården är belägen några hundra meter innanför en markerad höjd på en svag utbuktning i Garnsviken. På höjden finns flera stora flyttblock och stenar. Många av stenarna i den branta bergsslutningen ner mot sjön och på den höga platån ovanför har tydliga inslag av rödfärgad granit, vilket jag övertygat mig om vid besök på platsen. Gårdsplatsen kan mycket väl ha namngivits från sjön på grund av de rödfärgade stenarna. Höjden är veterligen inte identifierad som fornborg, men den markerade stenkullen med röda stenar skulle kunna motivera *-stena* i namnet.¹⁸

¹⁷ En kuriositet i sammanhanget är väl att man under överskådlig tid har målat stenbeläet med tre färger: den översta runda stenen med svart färg, den mellanliggande smala stenen med vit och den långsmala understa stenen med röd färg. Detta för att överensstämma med hur ladugården målas (enligt uppgift 1956 hos Cnatingius, s. 36). Trefärgsmålning av ekonomibyggnader är av allt att döma en sentida herrgårdsföreteelse. Nordenskjöld nämner endast rödfärgning och samtidig rödfärgning av ”boställshuset”. Om och när en förändring av målningen har skett kan inte avgöras.

¹⁸ Namnet *Röstena* har tidigare (i en summarisk uppräknings av namn på *-stena*) faktiskt nämnts i samband med fornborg av K.H. Karlsson i *Upplands ortnamn* (I: Uppland. Skildring af land och folk 1.). De närmare omständigheterna för detta hans ställningstagande är okända.

ek kbl 111 UPPSALA

geol.kbl Sigtuna

Parti av höjden vid Röstena invid Garnsviken

Ett ytterligare fall av senare datum är *Rösten*, uttal röstén, ett nu rivet skattetorp i S:t Johannes sn, Lösings hd, skrivet Rösteen 1705, Rösten 1715–1878 jordebok – Rösteen 1705 LMV D 163-5:1. Upptas i jordebok 1705 som nyskattlagt torp på allmanningen Ludden. --- Namnet efter en jordfast sten av rödaktig bergart. (Ortnamnen i Östergötland 15, s. 55.)

Vidare finns *Rösten*, utt. rö'sten, f.d. båtsmanstorp under Djupvik, Rönö sn, Björkekinds hd, skrivet Rösten i 1841 kyrkobok, beläget nära ägo gränsen mellan Djupvik och Börsebo. F. led. innehåller antingen subst rö(r) 'råmärke' eller eventuellt adj röd med syftning på någon skälsten av rödaktig bergart. (Ortnamnen i Östergötlands län 4, s. 56.)

Rödesten, by i Ugglums sn, Skaraborgs län, uttal rö`esten, rö`sten, skr. bl.a Röstenn 1563 etc. Rödestenn 1572, Rödhstenn 1641. ” Enl. Blomberg 1916 torde namnet ha avsett ett invid gården liggande berg, troligen röd granit, som enl. ett 1812 upprättat husesynsprotokoll då hade bortsprängts för att användas vid ladugårdsbygge.”

Gemensamt för dessa namn är att de med största sannolikhet har fått sina namn av förekomst av någon rödaktig bergart.

Tolkning av gårdnamnet

I likhet med ovanstående namn är det mest sannolikt att gården Rösten i Grebo har fått sitt namn efter någon naturligt rödfärgad sten eller ett stenparti, som på ett eller annat sätt varit framträdande vid namnets tillkomst. Gårdnamnets form, *i røpastene*, dativ singularis, ser i första hand ut att indikera att det skulle röra sig om en enskild sten, men så behöver inte vara fallet.

Av stort intresse är gårdsplatsens läge invid den numera utdikade *Rödstenssjön*. 1805 års karta (se ovan) från tiden före utdikningen visar tydligt detta sjöläge. Närmast sjön finns en i förhållande till omgivningen och sjöns yta hög stenkulle, på kartan markerad med siffran 3. Denna kulle, som nu kallas *Fårkullen*, är med en svag höjdrygg förenad med den plåtå på vilken mangårdsbyggnad och övriga gårdshus ligger. Norra delen av denna plåtå upptas av ännu en kulle, högre än den invid sjön. Den är numera bebyggd med ett större bostadshus, men på 1805 års karta är även den betecknad med siffran 3 med texten ”Idel sten- och bergkullar...” Geologiska kartbladet Linköping (1905–07) avslöjar tydligt de forna markförhållandena runt gården, där torv- och mossjord markerar den forna sjöytan, som går upp mot och till hälften kringsluter gårdsplåtån, i vars ytterkanter de båda stenkullarna på fast bergmark framträder markerat. Särskilt intressant är det förhållandet att geologiska kartan markerar en solitär förekomst av röd granit (rött på katan) just vid stenkullen närmast sjön, men ingen annanstans i närheten av gården. Karakteristisk för trakten är annars just röd granit. För hela det höglänta området nordöst om gårdens åkermark längs nuvarande väg 35 markerar kartan tät förekomst av röd granit. Åkermarken runt gården och belätet består däremot av varvig lera jämte mossjord efter den forna sjön.

En närmare besiktning av kullen vid sjökanten avslöjar att den utmärks av en stor mängd jordfasta stenar, flera av dem större klippblock. De allra flesta består av röd granit. Stenkullen är väl avgränsad från omgivningen och framträder som en markerad enhet invid sjön (se bilder). Att döma av torvjordens utbredning enligt den geologiska kartan har kullen en gång stuckit ut som en halvö i den forna sjön. En tilltalande tanke vore att denna kulle med de många röda stenarna setts som en enhet och därför kommit att kallas ”den röda stenen”, ett namn som sedan övertagits av gårdsbebyggelsen. Det är likaså möjligt att detta namn alternativt givits åt den större och högre kullen, även den med tidigare sjökantsläge, i norra delen av gårdsplåtån, jfr ovan. Om det forna utseendet på denna andra kulle kan tyvärr, som påpekats, ingenting utrönas, eftersom kullens krön nu är bebyggt.

*Stenkullen invid den utdikade Röstenssjön mot norr
Vassruggen till vänster står i strandkanten.*

*Samma kulle mot söder. Det gröna fältet, på
1805 års karta Lillängen, är gammal sjöbotten.*

Alternativ tolkning 1

Man har gjort den iakttagelsen att ortnamn på *-sten(a)*, särskilt i Östergötland, men även i Uppland, ofta återfinns i närheten av s. k. fornborgar. Dessa fornborgar anses vara ett slags befästningar från förhistorisk tid, ofta anlagda på svårtillgängliga höjder. Man har av detta dragit slutsatsen att ordet *sten* i äldre tid även har haft betydelsen 'fornborg'. Kända exempel finns på Vikbolandet, där socknen *Östra Stenby* i Östkind's hd 1304 skrivs *parochia Sten*, efter kyrkbyn, som anses ha fått sitt namn en fornborg på det närbelägna *Boberget*.

Ett närbeläget, men mycket osäkert exempel kunde namnet *Grävsten*, uttalat grävstén (med huvudton på senare stavelsen), i Bankekinds sn vara. Namnet är emellertid tidigast belagt i början av 1700-talet som namn på ett ungt säteri, som byggts upp kring en gammal by, *Gräva*, med talrika medeltida belägg. Säteriets namn har troligast bildats efter mönster av kontinentala befästningsnamn på *-sten*, *-stein*, men till saken hör att nära invid säteriets byggnader finns ett högt berg med en arkeologiskt identifierad och välkänd fornborg. Huruvida detta faktum på något sätt kan ligga bakom namnet *Grävsten*, som möjligen kunnat

ha haft en existens som benämning på fornborgen vid Gräva före säteribildningen, undandrar sig bedömning, eftersom det inte finns några källor som kan stödja en sådan hypotes.

På ganska nära håll finns även *Blidstena* i V. Eds sn, N.Tjusts hd i Kalmar län. Ingen fornborg finns identifierad och inget förslag finns hur *-stena* skall tolkas. I samma härad, Lofta sn, finns ett *Grånsten*, där det uppges att det finns en fornborg ca 600 meter från gården. Namnet har på försök tolkats av Lennart Moberg 1947. Han kopplar namnet till fornborgen och förleden tolkar han med reservationer som ett namn på Loftaån, som flyter förbi alldeles invid. Ett äldre namn på ån kunde knytas till ett verb *gråna* 'ge ifrån sig ett dovt ljud'. Han tolkar alltså namnet som en sammansättning av ett vattendragsnamn och *-stena*. Till Mobergs tolkning kan kanske läggas en uppgift som finns i en uppteckning 1931 (Axel Sandström) i SOFI, nämligen att gården ligger på en hög brant bergkulle, *Grånstenskullen*. Vilken relevans detta har för tolkningen är svårt att bedöma, men möjligt är att denna kulle skall ses som ett alternativ till fornborgen.

Vad gäller stenkullen invid Röstenssjön finns inga synliga lämningar som styrker en användning som fornborg. Stenpartierna ser inte ut att vara manipulerade av människohand, men ingen arkeologisk undersökning har gjorts på platsen. Vad som ändock utifrån ett järnåldersperspektiv skulle kunna anföras som stöd för tanken på en möjlig försvarsplats i orostid är det då strategiska läget på en utskjutande udde i sjön. Härvid skall beaktas att det inom Röstens gränser finns lämningar efter järnåldersbebyggelse i form av stensättningar och gravrösen på terrasserings i den numera ekbevuxna ängsmark som bär namnet Almhultet, se RAÄ fältrapporter 1979, nr 47 och 48. Såsom framskyttat i redovisningen av sägenstoffet ovan finns en sägentradition som säger att gårdsbebyggelsen ursprungligen legat i Almhultet just vid järnålderslämningarna, men sedan flyttats till sin nuvarande plats.

Alternativ tolkning 2

I ljuset av Mobergs tolkning av *Grånsten* framtonar emellertid ytterligare en möjlighet att förstå namnet *Rösten*, nämligen som en sammansättning med *-sten*, företrädesvis syftande på den ovan nämnda kullen invid sjön, men där förleden utgörs av ett gammalt namn **Röde* (**Røpi*) på den nu utdikade *Röstenssjön*. Till stöd för att sjön kan ha kallats så kan anföras att röda järnutfällningar kan ses runt flera källådror, som kommit i dagen efter utdikningarna i början av 1900-talet. Det vatten som strömmar ut ur dessa är starkt rödfärgat; om man sträcker ner en hand blir den klarröd. Det är mycket rimligt att anta att detta fenomen kunnat ge upphov till ett sjönamn *Röde* 'sjön med rött vatten' på samma sätt som gården *Röbäck* i grannsocknen Värna sannolikt fått sitt namn, liksom många andra, *Rökärr* o.likn.

Sammanfattning

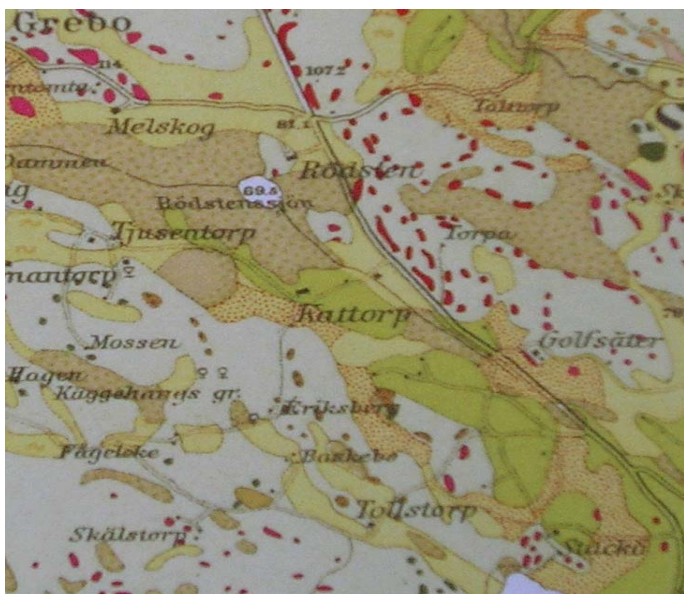
Enligt min mening finns det alltså åtminstone två alternativa och möjliga tolkningar av namnet *Rösten*. Antingen kan det förstås som ett namn som syftar på rödaktiga stenar i terrängen runt gårdsplatsen, företrädesvis den stenkulle som ligger invid sjön, eller som en sammansättning med av ett gammalt sjönamn **Röde* och samma stenkulle. Läget nära sjön kunde möjligen tala för en användning som "fornborg" för järnåldersbosättningen nära den forna sjön, men även utan en faktisk försvarsfunktion kan kullen ha varit tillräckligt påfallande för att ha givit namn åt platsen. Min tro är att namnet under alla förhållanden är knutet till någon av stenkullarna invid sjön. Med största sannolikhet har det inget med stenbelätet på åkern att göra.

Källädror med järnutfällning färgar vattnet rött i den utdikade Röstenssjön

Generalstabens karta 1882 bl. 45 LINKÖPING

Parti av geol kbl Linköping (jfr text ovan)

Om gården Rösten

Gården Röstens historia och speciella ägoförhållanden är av intresse vid bedömningen av fenomenet Röstensgubben.

Rösten var på 1560-talet en skattegård, som ingick i landbogodset under Herrsäter i annexsocknen Värna. Genom kungl. brev 1575 7/2 erhöll Johan Axelsson (Bielke) till Herrsäter jordrätten, varvid Rösten blir frälse under huvudgården. För Herrsäter utverkar dåvarande innehavaren Jöran Ulfsparre (död 1656) formliga säterprivilegier på 1640-talet. Vid tinget 1651 yrkade man på rå och rörsfrihet för fem gårdar gränsande till Rösten. Så småningom omfattade godset Herrsäter 12 mantal. Vid 1680 års jordrannsaking upplöstes rå och rörsfriheten och 1684 reducerades bl.a. Rösten från Carl Sparre (död 1702)

Efter reduktionen blev Rösten under 1680-talet kornettboställe under Tjust kompani och de olika underlydande indelades likaledes på kavalleriet.¹⁹ Efter denna tid innehades Rösten av en lång rad kavallerister, flertalet kornetter, de flesta adelsmän och aktiva krigare i flera krig. De är noggrant registrerade i regementets rullor, som kan studeras på Krigsarkivet. Några av dem var under sin kornettid bosatta på Rösten, andra uppbar endast inkomsten från gården. Flera har lämnat spår efter sig i de olika kyrkböckerna för Grebo socken. I flera omgångar tycks gården ha varit utarrenderad av boställshavarna och senare direkt av kronan.

Här kan inte redogöras för alla de fakta som hittills kunnat uppbringas om de olika boställsinnehavarna eller arrendatorerna. Spåren efter dem kan rätt väl följas i bevarade dokument som husesynsprotokoll, rullor och kyrkböcker, men man når inte den privata sfären genom dem. Av intresse är den stora genomströmningen av människor på gården, inte minst av kavalleriofficerare som deltagit i flera krigståg i Europa och Norden. Kornetterna avlöser varandra och vistas på gården mellan krigen. Man kan inte frigöra sig från tanken att just kontakter med den utsocknes världen hos dessa krigare kunnat locka någon av dem att skapa ett monument över gården i form av en sten som restes och målades röd. Den typ av sägner som är knutna till stenen kan ganska snabbt ha samlats kring den, något som lätt sker med uppseendeväckande föremål i naturen, inte minst resta stenar.

Trots ett ganska omfattande sökande har jag inte lyckats belägga någon uppgift om stenbelätet äldre än 1877, med uppgift där om dess existens några årtionden tidigare. Tyvärr har jag hittills inte lyckats hitta någon äldre källa av den typ som skulle kunna ge upplysningar, t.ex. privat korrespondens eller dagböcker, reseberättelser e. dyl. Inte heller finns något att hämta i kyrkliga handlingar.

¹⁹ Almqvist 1917–22

Litteratur

Almqvist, J. A., 1917–22: Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630.

Andræ, Tor, 1940: Den gamla prästgården. Studier och minnen. Uppsala.

Broocman, Carl Fredric, 1760: Beskrifning öfwer the i Öster-götland befintelige städer, slott, sokne-kyrkor, soknar, säterier, öfwer-officers-boställen, jernbruk och prestegårdar, med mera. Utgifwen och til trycket befordrad. (I) –II. Norrköping.

Cnatingius, Bengt, 1954: Rödsten. I: Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum 1954–1955 s. 35–50.

Einerstam, Bernt, 1956: Notes on Phallic Figures and Stones in Scandinavia. I: Ethnos 1956 1-2 s. 85–94

Ericsson, Alf: 2005: Fallos och resande. I: Mellan sten och järn. Red. Joakim Goldhahn. Rapport från det 9:e nordiska bröndålderssymposiet, Göteborg 2003–10–09/12. S. 191–216.

Forsbring, Bertil, 1951: Grebo socken. I: Sveriges bebyggelse. Statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och Landsbygd. Landsbygden. 7. Uddevalla.

Hultgård. Anders, 2003: Phallusverehrung. I: Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Hrsg.von Heinrich Beck, Bonn – Dieter Geuenich, Duisburg – Heiko Steuer, Freiburg. Bd 23. Berlin, New York.

Kaliff. Anders, 1997: Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland. Uppsala. (Aun 24.)

Kolstrup, Inger-Lise, 1975: Fallos – et livskraftigt symbol. I: hikuin 2. Udg. af yngre arkæologer og etnografer på Moesgård.

Moberg, Lennart, 1947: Tjustbygdens ortnamn.

Näsström, Gustaf, 1941: Forna dagars Sverige. Kulturhistorisk bilderbok om hedenhös och medeltid. Stockholm.

Odenstedt, Bengt, 1973: Den gåtfulle Rödstensgubben. I: Östgöta Correspondentens lördagsbilaga Regnbågen den 11/8 1973.

Ordbok över Finlands svenska folkmål. 1. 1982. Helsingfors.

Rannsakingar efter antikviteter, Bd 2. Södermanland, Närke, Värmland, Västergötland, Östergötland, Gotland. Häfte 1 Text (KVHAA) 1969.

Ridderstad, Anton, 1875–77: Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergötland. 1.

Svensson, Sigfrid, 1945: Bondens år. Kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken. Stockholm.

Tilas, Daniel, 1751–64: Sokne-Skrifvare 2 (KB ms 25:1-3.)

Östergötlands minnesmärken. I: Meddelanden från Östergötland fornminnes- och museiförening. Årgång 1922, s. 20.